

Uwarunkowania zamachu stanu w Iranie w 1953 roku¹

Abstrakt

Zamach stanu, do którego doszło 19 sierpnia 1953 r. w Teheranie, był brytyjsko-amerykańską tajną operacją wywiadowczą, zaplanowaną i wykonaną przy udziale grupy irańskich rojalistów. Głównym celem rządów Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych było utrzymanie wpływów politycznych w Iranie bez ujawniania swego zaangażowania. Wydarzenia te, uznawane za przejaw zewnętrznej ingerencji w politykę państwa, zajmują niezwykle ważne miejsce we współczesnej irańskiej świadomości historycznej i politycznej oraz determinują stosunki Iranu ze Stanami Zjednoczonymi, a tym samym wpływają na bezpieczeństwo całego regionu Bliskiego Wschodu. Autorka przedstawia trzy główne uwarunkowania tego zamachu. Zalicza do nich: brytyjsko-irański konflikt na tle nacjonalizacji sektora naftowego, dokonanej przez premiera Mohammada Mosaddegha, niebezpieczeństwo związane z włączeniem Iraku w strefę wpływów komunistycznych, a także czynniki wewnętrzne, w tym spory w ramach rządzącej koalicji. Autorka stara się odpowiedzieć na pytania: jak kształtowała się brytyjska polityka wobec Iranu dotycząca eksploatacji ropy naftowej, jakie były przyczyny zaangażowania się Amerykanów w tajne działania Secret Intelligence Service w Teheranie w latach 1952–1953, a także czy zamach stanu mógł być wynikiem działań wyłącznie wewnętrznej opozycji wobec Mohammada Mosaddegha.

Słowa kluczowe zamach stanu, tajna operacja, wywiad, Iran, Bliski Wschód.

¹ Artykuł jest skróconą wersją rozdziału 3 pracy magisterskiej pt. *Zamach stanu w Iranie w 1953 roku jako przykład tajnej operacji służb wywiadowczych Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych*, obronionej na Wydziale Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Warszawskiego. Praca została nagrodzona w X edycji konkursu Szefa ABW na najlepszą pracę doktorską, magisterską lub licencjacką dotyczącą bezpieczeństwa państwa w kontekście zagrożeń wywiadowczych, terrorystycznych, ekonomicznych.

Determinants of the 1953 coup d'état in Iran

Abstract

The August 19, 1953 coup in Tehran was a joint British-American secret intelligence operation, planned and executed with the assistance of a group of Iranian royalists. The main objective of the British and US governments was to maintain political influence in Iran without revealing their involvement. These events, regarded as a manifestation of external interference in state policy, occupy an extremely important place in contemporary Iranian historical and political consciousness, determining Iran's relations with the United States, and thus affecting the security of the entire Middle East region. The author focuses on presenting the three main determinants of the 1953 coup. These include the British-Iranian conflict over the nationalisation of the oil sector carried out by Prime Minister Mohammad Mosaddegh, the threat of the country falling into the communist sphere of influence, as well as internal factors, including disputes within the ruling coalition. The paper seeks to answer the questions of how the British policy towards Iran was shaped in relation to the problem of oil exploitation, what were the reasons for American involvement in the clandestine operations of the SIS in Tehran in 1952–1953, and whether the coup could have been the result of the actions of purely internal opposition to Mohammad Mosaddegh.

Keywords

coup d'état, covert operation, intelligence, Iran, Middle East.

W 1953 r. w wyniku przewrotu politycznego w Iranie został obalony rząd Mohammada Mosaddegha. Wydarzenie to przekreśliło szansę na demokratyzację i wprowadzenie zasad liberalizmu w tym państwie oraz zdeterminowało jego stosunki ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią. Przeprowadzony 19 sierpnia 1953 r. zamach stanu był amerykańsko-brytyjską inicjatywą, wynikającą z toczącej się na tym terenie gry mocarstw. Jego główną determinantą był brytyjsko-irański konflikt na tle nacjonalizacji sektora naftowego dokonanej przez premiera. Drugą przyczyną, wskazywaną głównie przez amerykańskich badaczy, była obawa o włączenie Persji w strefę wpływów komunistycznych. Przeprowadzenie zamachu stanu nie byłoby jednak możliwe bez współpracy z samymi Irańczykami, należy zatem rozważyć jeszcze jeden czynnik – wewnętrzną opozycję wobec rządu Mosaddegha.

Celem artykułu jest analiza czynników, które doprowadziły do podjęcia przez zachodnie mocarstwa tajnej operacji w Iranie, skutkującej zmianą na stanowisku szefa rządu. Decydującą rolę w zaplanowaniu i przeprowadzeniu przewrotu odegrała Centralna Agencja Wywiadowcza (ang. Central Intelligence Agency, CIA), która dokonała tego przy udziale brytyjskiej służby wywiadowczej (ang. Secret Intelligence Service, SIS, znanej też jako MI6) i grupy irańskich rojalistów. Autorka przyjęła hipotezę, że wspólne działania USA i Wielkiej Brytanii wynikały z interesów narodowych tych dwóch państw, dążących do realizacji celów strategicznych w regionie Bliskiego Wschodu.

W artykule autorka skoncentrowała się na trzech głównych uwarunkowaniach zamachu stanu z 1953 r. W pierwszej części artykułu skupiła się na wewnętrznej opozycji wobec premiera. Przedstawiła kontekst społeczno-polityczny i ekonomiczny rozwoju nurtu nacjonalistycznego w Iranie oraz podjęła próbę zbadania, czy do zamachu stanu mogło dojść bez zaangażowania się podmiotów zewnętrznych. W drugiej części opisała przyczyny, przebieg i główne aspekty irańsko-brytyjskiego sporu naftowego, a także próby rozwiązania go drogą dyplomatyczną. W ostatniej zaś rozważyła, czy zagrożenie związane ze znalezieniem się Iranu w strefie wpływów komunistycznych mogło stać się przyczyną podjęcia działań przez Stany Zjednoczone. W tym kontekście autorka przybliżyła genezę powstania, ideologię i strukturę Partii Tude (pers. Hezb-e Tude², zwanej też Partią Mas) oraz opisała wpływ, jaki ta partia miała na irańską scenę polityczną. Przeanalizowała również relacje Partii Tude z Frontem Narodowym (pers. Dżebhe-je Melli, znanym także jako Front Popularny) i Mosaddeghiem.

Aktorzy sceny politycznej w Iranie

Główną rolę na arenie politycznej w okresie sporu naftowego z Wielką Brytanią odgrywał ruch nacjonalistyczny, reprezentowany przez Front Narodowy, na czele z Mosaddeghiem. Pomimo ogromnego poparcia społecznego, jakim cieszyła się zarówno ta organizacja, jak i sam premier, istniało sporo grup, które reprezentowały odmienne spojrzenie na wewnętrzne sprawy Iranu. Front Narodowy nie był jednolitą organizacją, zrzeszał jednostki wywodzące się z różnych środowisk i wyznające odmienne wartości. Omówienie frakcji, jakie wchodziły

² W artykule zastosowano uproszczoną transkrypcję perskich terminów oraz nazw własnych. Transkrypcja jest oparta na zasadach polskiej ortografii i została dobrana w taki sposób, aby jak najbardziej przypominała sposób wymowy perskiej. Imiona i nazwiska badaczy irańskiego pochodzenia pracujących w krajach Zachodu i publikujących w językach europejskich zostały podane w taki sposób, w jaki figurują w artykułach ich autorstwa.

w skład Frontu Narodowego, wraz z ich przedstawicielami, którzy odgrywali istotną rolę na arenie politycznej, pomoże wyjaśnić, dlaczego w 1953 r. część polityków opowiedziała się przeciw Mosaddeghowi. Pozwoli również zrozumieć dynamikę wydarzeń, które doprowadziły do brytyjsko-amerykańskiego zamachu stanu.

Tło społeczno-polityczne i gospodarcze

Wymuszona brytyjsko-radziecką inwazją na Iran zmiana na tronie na początku lat 40. XX w., w której wyniku władzę objął Mohammad Reza Pahlawi, przypadła na okres coraz bardziej pogarszającej się sytuacji ekonomicznej, chaosu i destabilizacji w państwie. Iran był krajem zacofanym i mierzył się z ogromnymi problemami społeczno-gospodarczymi: głodem, inflacją, upadkiem nowoczesnych sektorów, a także destabilizacją finansów państwowych³. Wojna (...) pogłębiła i tak już istniejącą przepaść między niewiarygodną wprost biedą cierpiących pokornie od wieków mas a bogactwem uprzywilejowanej garstki⁴.

Upadek reżimu Rezy Szaha Pahlawiego wywołał skutki, które można podzielić na dwie grupy. Pierwsza dotyczy ingerencji państw trzecich w sprawy wewnętrzne Iranu. Państwo zostało podzielone na dwie strefy wpływów: północną – radziecką oraz południową – brytyjską, co oficjalnie zostało potwierdzone w trójstronnym układzie zawartym 29 czerwca 1942 r. Teheran i okoliczne obszary pozostały w rękach szacha⁵. Na konferencji w Teheranie w listopadzie 1943 r. Franklin Delano Roosevelt, Winston Churchill i Józef Stalin podpisali deklarację, w której uznano Iran za państwo wspierające działania wojenne aliantów, zagwarantowano mu pomoc ekonomiczną, a także potwierdzono jego niepodległość, suwerenność oraz integralność terytorialną⁶. Druga grupa skutków spowodowanych upadkiem reżimu szacha jest związana z pojawieniem się nowych aktorów na irańskiej scenie politycznej. Wynikało to z ujawnienia się wielu jednostek i grup społecznych, reprezentujących idee demokratyczne i walczących o przywrócenie rządów zgodnych z konstytucją.

³ N. Keddie, *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, Kraków 2007, s. 99–102.

⁴ T.C. Young, *The National and International Relations of Iran*, w: *Near Eastern Culture and Society*, T.C. Young (red.), Princeton 2017, s. 202. Tłumaczenia w artykule pochodzą od autorki (przyp. red.).

⁵ C.H. Corrigan, *The Battle for Iran*, Central Intelligence Agency, History, s. 13, <https://nsarchive2.gwu.edu//dc.html?doc=4404303-Document-3-Central-Intelligence-Agency-History> [dostęp: 15 II 2020].

⁶ M. Elm, *Oil, power, and principle: Iran's oil nationalization and its aftermath*, New York 1992, s. 44.

Nastąpiło duże zwiększenie swobód, zarówno politycznych, jak i w sferze mediów. Politycy, którzy ze względu na radykalne rządy Rezy Szaha Pahlawiego musieli wcześniej opuścić kraj, powrócili do Iranu po 1941 r. i ponownie zaangażowali się w działalność państwową⁷. W rezultacie o władzę konkurowały różne środowiska: członkowie rodu królewskiego, członkowie gabinetu i deputowani do Madżlesu⁸, a także uczestnicy ruchów społecznych – najpierw socjalistycznego, potem nacjonalistycznego⁹.

W związku z krótką historią parlamentaryzmu w Iranie trudno mówić o istnieniu w tamtym czasie zorganizowanych partii politycznych we współczesnym rozumieniu. Politycy, którzy zostawali wybrani do Madżlesu, na podstawie socjopolitycznego pochodzenia formowali luźne ugrupowania, znane jako *fraksjun* (frakcja). Charakterystyczne dla powojennego Iranu jest zawieranie w określonej sprawie doraźnych sojuszy pomiędzy prominentnymi postaciami sceny politycznej różniącymi się pod względem ideologicznym. Istniejące partie polityczne nie były dobrze zorganizowane i spójne programowo, co znacznie utrudniało działalność ustawodawczą i zarządzanie państwem. Jediną frakcją sprawnie działającą w tym okresie była Partia Tude¹⁰.

Front Narodowy

Ruch nacjonalistyczny, który zaczął dominować w irańskiej polityce od połowy lat 40. XX w., nie był jednorodny. Potrzebę wyswobodzenia się narodu irańskiego spod wpływów obcych mocarstw podkreślały niemal wszystkie grupy społeczne. Idee nacjonalistyczne były najsilniej akcentowane w działalności Frontu Narodowego. Pomysł stworzenia koalicji świeckich i religijnych ugrupowań o charakterze nacjonalistycznym powstał w okresie protestów przeciw sfałszowaniu wyborów parlamentarnych w 1949 r. Jej inicjatorem byli członkowie delegacji, która wynegocjowała z ministrem Hazhirem ponowne przeprowadzenie elekcji. Politycy ci, na czele z Mosaddeghiem, niedługo potem przyjęli statut partii i określili w nim zasadnicze cele ugrupowania, takie jak: reformy prawa wyborczego, prawa prasowego oraz uregulowanie stanów nadzwyczajnych¹¹.

⁷ D. Bayandor, *Iran and the CIA. The fall of Mosaddeq revisited*, London 2010, s. 11.

⁸ Islamskie Zgromadzenie Konsultatywne (pers. Madżles-e Szoura-je Eslami) – irański parlament. W latach 1906–1979 roku składał się on z dwóch izb. Od momentu rewolucji ajatollaha Chomeiniego jest to parlament unikameralny (przyp. red.).

⁹ E. Abrahamian, *Historia współczesnego Iranu*, Warszawa 2011, s. 140–142.

¹⁰ D. Bayandor, *Iran and the CIA...*, s. 11.

¹¹ Tamże, s. 27–28.

Front Narodowy nie miał scentralizowanej struktury, a jego członkowie wywodzili się głównie z klasy średniej¹². Składał się zarówno z formalnych, jak i nieformalnych grup reprezentujących poglądy lewicowe, prawicowe i centrowe. Najważniejszymi ugrupowaniami wchodzącymi w skład koalicji były: Partia Iranu (pers. Hezb-e Iran), Partia Robotnicza (pers. Hezb-e Zahmatkeshan-e Mellat-e Iran) oraz Partia Narodowa (pers. Hezb-e Mellat-e Iran)¹³.

Centrolewicowa Partia Iranu, założona przez Mehdię Bazargana, składała się głównie z należących do klasy średniej profesjonalistów, pracowników służby cywilnej, profesorów uniwersyteckich i studentów. Wzywała do usunięcia z Iranu obcych wpływów i zlikwidowania korupcji, a także do ustanowienia sprawiedliwego systemu społecznego i konstytucyjnych rządów¹⁴. Jednym z jej postulatów była reforma monarchii, polegająca na ograniczeniu roli szacha do pełnienia jedynie funkcji reprezentacyjnej. Partia postulowała przyznanie pełni praw wszelkim mniejszościom i kobietom, a także popierała równość wszystkich obywateli wobec prawa. Drugim ugrupowaniem wchodzącym w skład Frontu Narodowego była Partia Robotnicza, którą w 1950 r. założyli Mozaffar Bagha'i i Chalil Maleki. Zrzeszała zarówno przedstawicieli inteligencji, zwłaszcza studentów i pracowników administracji rządowej, podążających za ideą sprawiedliwego społeczeństwa głoszoną przez Malekiego, jak i drobnych rzemieślników i sprzedawców bazarowych (pers. *Bazari*). Ugrupowanie reprezentowało poglądy socjalistyczne, ale jednocześnie antykomunistyczne¹⁵. Trzecią frakcją wchodzącą w skład koalicji była Partia Narodowa, której założycielem był Dariusz Foruhar. Należeli do niej głównie studenci. Było to ugrupowanie zdecydowanie antykomunistyczne i zarazem antykapitalistyczne, prezentujące pogląd, że zacofanie Iranu jest wynikiem rządów skorumpowanego dworu królewskiego, konserwatywnych mułłów i zachłannych właścicieli ziemskich¹⁶. Związki z Frontem Narodowym utrzymywało także Stowarzyszenie Wojowników Muzułmańskich. Była to grupa religijna wspierająca ajatollaha Abolghasema Kaszaniego i jego wizję przyszłej organizacji państwa. Jej członkowie atakowali wszystkie przejawy zachodniej dominacji w Iranie, przede wszystkim wpływy kulturowe¹⁷.

¹² N. Keddie, *Współczesny Iran...*, s. 116.

¹³ E. Abrahamian, *Historia współczesnego...*, s. 160.

¹⁴ M. Elm, *Oil, power, and principle...*, s. 94–95.

¹⁵ S. Siavoshi, *The Oil Nationalization Movement, 1949–53*, w: *A Century of Revolution. Social Movements in Iran*, J. Foran (red.), Minneapolis 1994, s. 117.

¹⁶ M. Elm, *Oil, power, and principle...*, s. 94–95.

¹⁷ S. Siavoshi, *The Oil Nationalization...*, s. 117–118.

Siłą Frontu Narodowego nie były jednak poszczególne frakcje wchodzące w jego skład, ale charyzmatyczni, popularni w społeczeństwie liderzy, którzy byli w stanie zmobilizować rzesze. Największą rolę w ugrupowaniu odgrywali: Mohammad Mosaddegh, ajatollah Abolghasem Kaszani, Mozaffar Bagha'i, Hossejn Makki i Chalil Maleki¹⁸.

Wybór Mosaddegha na lidera Frontu Narodowego i później na stanowisko premiera spotkał się z szerokim poparciem społecznym. Nowy szef rządu był znany ze swojej integralności politycznej i konsekwencji w dążeniu do wyzwolenia kraju spod niedemokratycznych rządów szacha i obcych wpływów¹⁹. Kariera polityczna Mosaddegha rozpoczęła się stosunkowo wcześniej. W 1906 r. dołączył do grupy konstytucjonalistów, którzy walczyli o ustanowienie demokracji parlamentarnej. Po wyraźnym naruszeniu przez szacha zasad nowo przyjętych w konstytucji stwierdził, że Iran nie jest jeszcze gotowy na podążanie ścieżką demokracji i wyjechał na studia do Paryża²⁰. W 1914 r. zrobił doktorat z prawa na Uniwersytecie Neuchâtel w Szwajcarii. Po powrocie do kraju uzyskał tytuł profesora i zajął się karierą naukową²¹. Do 1924 r. Mosaddegh sprawował różne funkcje w administracji państwowej. Był gubernatorem prowincji Fars, a w 1921 r. objął stanowisko ministra finansów w rządzie Ahmada Ghawama. Pełniąc funkcję gubernatora Azerbejdżanu, oponował przeciw przyznaniu przywilejów Rosjanom. Jako minister spraw zagranicznych kontynuował tę politykę, sprzeciwiając się obcym wpływom w Iranie, niezależnie od tego, jakiej narodowości byłyby osoby dążące do wywierania takiego wpływu. Od 1924 r. zasiadał w Madżlesie²². Wyraźna antyszachowska postawa sprawiła, że po zdelegalizowaniu przez Reżę Szaha Pahlawiego wszystkich partii opozycyjnych Mosaddegh został zmuszony do wycofania się z życia politycznego. W 1940 r. za rzekomą działalność wywrotową trafił do więzienia, z którego został zwolniony rok później²³.

¹⁸ F. Azimi, *Unseating Mosaddeq. The Configuration and Role of Domestic Forces*, w: *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, M. Gasiorowski, M. Byrne (red.), Syracuse 2004, s. 55–65.

¹⁹ M. Elm, *Oil, power, and principle:...*, s. 58.

²⁰ S. Kinzer, *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*, New Jersey 2008, s. 54.

²¹ H. Katouzian, *Mosaddeq's Government in Iranian History. Arbitrary Rule, Democracy and the 1953 Coup*, w: *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, M. Gasiorowski, M. Byrne (red.), Syracuse 2004, s. 3–4.

²² M. Elm, *Oil, power, and principle:...*, s. 58–59.

²³ Hasło: *Mohammad Mosaddegh, premier of Iran*, w: *Encyclopaedia Britannica*, A. Augustyn i in. (red.), 2019, <https://www.britannica.com/biography/Mohammad-Mosaddegh> [dostęp: 18 XII 2019].

Wizję polityczną Mosaddegha kształtowały dwie główne przesłanki: wiara w rządy prawa, która sprawiła, że stał się zagorzałym przeciwnikiem autokracji, oraz przekonanie, że naród irański musi być wolny od jakichkolwiek obcych wpływów²⁴. Uważał, że szach powinien sprawować władzę nominalną, ale nie faktyczną. Kiedy w 1944 r. został wybrany do Madżlesu, miał dwa cele – uwolnić Iran spod protekcji mocarstw oraz ustanowić rządy parlamentarne, dzięki którym o najważniejszych dla państwa sprawach decydowałoby przedstawiciele narodu, a nie pojedynczy, arbitralnie rządzący władca²⁵. Mosaddegh dążył do tego, aby Iran był państwem niepodległym, suwerennym i demokratycznym. Wierzył, że żadne państwo nie może być niezależne, jeśli nie będzie samodzielnie decydowało o sprawach ekonomicznych²⁶.

Dzięki wyraźnej prodemokratycznej i liberalnej postawie Mosaddeghowi pomimo swego arystokratycznego pochodzenia udało się zyskać wielu zwolenników wśród przedstawicieli klasy średniej. Był również uważany za jednego z niewielu nieskorumpowanych polityków. Wśród osób go popierających było wiele prominentnych postaci, w tym także poważanych duchownych. Dzięki takiemu poparciu społeczeństwa Mosaddegh był w stanie zmobilizować ludzi w okresie sporu naftowego i doprowadzić do zreformowania tego sektora gospodarki²⁷.

Drugą bardzo ważną postacią w koalicji był ajatollah Kaszani. Jako duchowny uważał, że taktyczny sojusz ze świeckimi siłami politycznymi jest konieczny do wyzwolenia świata islamu spod wpływów zachodnich, dlatego w 1950 r. włączył się w walkę o zniesienie brytyjskiej hegemonii w Iranie²⁸. Kaszani twierdził, że jego znaczenie we Froncie Narodowym jest nie mniejsze niż Mosaddegha. Pomimo istotnych różnic w światopoglądzie, priorytetach i podejściu do polityki obaj wzajemnie uznawali swoją pozycję jako gwarancję przetrwania ruchu nacjonalistycznego. Szybko okazało się, że postawy ideologiczne i wizje przyszłości państwa tych dwóch polityków są zupełnie odmienne²⁹.

Za kolejnego lidera Frontu Narodowego uznaje się Mozaffara Bagha'iego, który wniósł istotny wkład w nacjonalizację przemysłu naftowego. Pochodził on z szanowanej rodziny, co w połączeniu z nowoczesną edukacją zdobytą za granicą dało mu możliwość zrobienia kariery politycznej. Z sukcesem ubiegał się o elekcję do trzech kolejnych madżlesów. Był gorącym orędownikiem ustawy

²⁴ S. Kinzer, *All the Shah's Men...*, s. 53.

²⁵ M. Elm, *Oil, power, and principle...*, s. 58–59.

²⁶ *Dr Mohammad Mossadegh Biography...*

²⁷ E. Abrahamian, *Historia współczesnego...*, s. 159–161.

²⁸ D. Bayandor, *Iran and the CIA...*, s. 20–21.

²⁹ S. Siavoshi, *The Oil Nationalization...*, s. 114.

o nacjonalizacji i dzięki zaufaniu, jakim cieszył się wśród liderów ulicznych band, uzyskał pozaparlamentarne poparcie dla tego projektu. Jego powiązania z irańskimi sprzedawcami bazarowymi i zdolności oratorskie sprawiły, że był jedną z bardziej popularnych postaci we Froncie Narodowym³⁰. Jak już wspomniano, Bagha'i stał na czele socjalistycznej, ale zdecydowanie antykomunistycznej Partii Robotniczej. Mimo tak określonego programu partii blisko współpracował z irańskim klerem, w tym z ajatollahem Kaszanim³¹. Utrzymywał również kontakty z dworem królewskim. Jego taktyką było przedstawianie się jako monarchista broniący interesów szacha, a jednocześnie potępienie innych rojalistów za manipulowanie władcą i zachęcanie go do nieprzestrzegania konstytucji. Bagha'i potrafił manipulować i prowadzić intrygi, chętnie wykonywał różne manewry polityczne, których celem było utrzymanie sławy i pozycji w państwie³².

Hossein Makki również był ważną postacią w koalicji nacjonalistycznej. Prestiż i pozycję społeczną zdobył dzięki stanowczemu oponowaniu przeciw przyjęciu *Supplemental Oil Agreement*, SOA (Uzupełniającego Porozumienia Naftowego). Makki stał na stanowisku, że polityka parlamentarna wymaga przeciwstawienia się nie tylko potężnemu monarsze, lecz także silnemu premierowi, oraz przeciwdziałania podejmowanym przez nich aktywnościom, co stało się przyczyną jego późniejszego zwrócenia się przeciw Mosaddeghowi³³.

Kolejną ważną postacią był Chalil Maleki. Pochodził on z Azerbejdżanu, ale zdecydowanie identyfikował się z irańskim nacjonalizmem. Po podróży do Europy doszedł do wniosku, że rozwiązaniem problemów Iranu jest socjalizm, dlatego przyłączył się do Partii Tude. Kilka lat później zdał sobie sprawę, że należy skupić się na sprawach narodowych, a nie na nieuchwytnym pojęciu, jakim jest międzynarodowy komunizm. Przyłączył się wówczas do Partii Robotniczej, która weszła w skład Frontu Narodowego. Jako jeden z nielicznych liderów koalicji nie zwrócił się przeciw Mosaddeghowi w drugim roku jego rządów³⁴.

Rozłam we Froncie Narodowym i próba zamachu stanu z 28 lutego 1953 roku

Największym problemem Frontu Narodowego było to, że zrzeszał on przedstawicieli różnych grup i organizacji mających często odmienne wizje państwa

³⁰ Tamże, s. 115.

³¹ D. Bayandor, *Iran and the CIA...*, s. 58–59.

³² F. Azimi, *Unseating Mosaddeq...*, s. 62–64.

³³ Tamże, s. 60–62.

³⁴ S. Siavoshi, *The Oil Nationalization...*, s. 115.

i skupiających się na różnych problemach. Nie była to partia polityczna, nie było struktur ani spójnej ideologii. Członkowie koalicji reprezentowali tendencje liberalne i konserwatywne, socjalistyczne i kapitalistyczne, religijne i świeckie. Wiele frakcji wchodzących w skład Frontu Narodowego traktowało udział w nim jako środek do realizacji osobistych interesów ich przywódców. To, co ich zbliżyło, to szerokie pojęcie nacjonalizmu i konieczność odzyskania przez Iran kontroli nad własnymi zasobami naturalnymi, a także nad polityką prowadzoną przez państwo. Kiedy jednak wspólny wróg, wokół którego byli zjednoczeni, przestał istnieć i konieczne było sformułowanie konkretnej polityki społeczno-ekonomicznej, wśród przedstawicieli Frontu Narodowego zaczęły ujawniać się światopoglądowe różnice i narastały spory³⁵.

W lipcu 1952 r., wkrótce po rozpoczęciu kadencji przez 17. Madżles, Mosaddegh rozpoczął formowanie nowego gabinetu. Doszło wtedy do konfliktu pomiędzy nim a Mohammadem Rezą Pahlawim w sprawie wyznaczania ministra wojny (przemianowanego później na ministra obrony narodowej). Zgodnie z politycznym zwyczajem szach mianował na to stanowisko jednego z generałów, pomimo że nie było to zgodne z konstytucją. Mosaddegh był natomiast przekonany, że demokratyzacja państwa powinna rozpocząć się od osłabienia pozycji władcy i ustanowienia cywilnej kontroli nad siłami zbrojnymi, dlatego dążył do samodzielnego desygnowania tego ministra. Nie otrzymał jednak na to zgody szacha, co spowodowało złożenie przez niego rezygnacji ze stanowiska premiera, które objął Ghawam. Front Narodowy wezwał wówczas społeczeństwo do wyrażenia sprzeciwu. Przez kraj przetoczyła się fala protestów. Po wielu krwawych starciach pomiędzy demonstrantami a wojskiem i policją Mosaddegh został przywrócony przez szacha na stanowisko szefa rządu. Te wydarzenia – mimo że mogły być odbierane jako wyraz społecznej popularności premiera – przyczyniły się do osłabienia jego pozycji i sprawowanej przez niego kontroli nad polityką i grupami wsparcia³⁶.

Kiedy po powstaniu lipcowym Mosaddegh utworzył swój drugi gabinet, zwrócił się do parlamentu z prośbą o przyznanie mu uprawnień delegowanych (nadzwyczajnych), które umożliwiłyby wprowadzenie w życie wielu ustaw, zwłaszcza dotyczących reformy finansowej, sądowej i socjalnej, bez konieczności długiego procedowania nad nimi. Mosaddegh w uzasadnieniu tego wniosku argumentował, że w przeciwnym wypadku nie będzie w stanie rządzić państwem, które zmagало się zarówno z chaosem wewnętrznym, jak i z destrukcyjnym wpływem obcych mocarstw. Uprawnienia te zostały mu przyznane na sześć

³⁵ Tamże, s. 125–126.

³⁶ H. Katouzian, *The Persians. Ancient, Mediaeval and Modern Iran*, Yale 2009, s. 248.

miesiący z możliwością przedłużenia. Przeciwnicy Mosaddegha twierdzili później, że wysuwanie przez niego tego rodzaju żądań było jednym z dowodów jego dyktatorskich zapędów³⁷.

Wydarzenia z lipca 1952 r. były punktem zwrotnym w działalności Frontu Narodowego. Osobiste ambicje jego liderów oraz tłumione dotychczas spory zaczęły się ujawniać i doprowadziły do rozłamu w koalicji. Zarówno Kaszani, jak i Bagha'i jako dwaj najbardziej wpływowi członkowie ruchu zażądali przyznania im szerokich uprawnień do mianowania urzędników i kształtowania polityki³⁸. Spór pomiędzy Mosaddeghiem a Kaszanim zaostriął się w momencie, gdy ten drugi przyjął stanowisko przewodniczącego Madżlesu i stanowczo zaoponował przeciw przyznaniu premierowi uprawnień nadzwyczajnych. Kulminacją narastającego konfliktu na tle różnic ideologicznych oraz napięć wynikających z aspiracji jednostkowych było odejście Kaszaniego z Frontu Narodowego na początku 1953 r. Oprócz Kaszaniego i Bagha'iego koalicję z powodów osobistych, politycznych lub religijnych opuścili także: Hosejn Makki, Szams Ghanatabadi i Abolhasan Ha'rizade³⁹.

Demonstracje, które doprowadziły do przywrócenia Mosaddegha na stanowisko premiera, paradoksalnie wzmocniły jego przeciwników. Skoncentrowali się oni na szukaniu sposobów usunięcia Mosaddegha ze sceny politycznej. Politycy współpracujący z Wielką Brytanią, m.in. gen. Fazlollah Zahedi, Sejjed Zia czy Ghawam, kontynuowali strategię wykorzystania quasi-legalnych środków, a także tajnych działań wywrotowych, aby zdestabilizować rząd⁴⁰.

Na początku 1953 r. także szach otwarcie wyraził swój sprzeciw wobec działań premiera, który dążył do przejęcia niektórych uprawnień szacha. Problemy zdrowotne zmusiły Mohammada Rezę Pahlawiego do podjęcia decyzji o opuszczeniu kraju, o czym poinformował Mosaddegha, nakazując mu zachować tę informację w tajemnicy w obawie przed gwałtowną reakcją społeczeństwa. W dniu wyjazdu monarchy Mosaddegh dowiedział się, że informacja o podróży stała się jednak publicznie znana. Opozycjoniści zmobilizowali lud do wyjścia na ulice i zademonstrowania buntu przeciw szefowi rządu. W lutym przez wiele irańskich miast przetoczyła się fala antymosaddeghowskich i proszachowskich protestów, uznawanych za próbę zamachu stanu. Wydarzenia *si-je tir* (nazwane tak od nazwy irańskiego miesiąca, w którym do nich doszło) spowodowały całkowitą utratę zaufania Mosaddegha do szacha. Premier oskarżał Mohammada Rezę Pahlawiego

³⁷ Tenże, *Mosaddeq's Government...*, s. 11–12.

³⁸ S. Siavoshi, *The Oil Nationalization...*, s. 126.

³⁹ F. Azimi, *Unseating Mosaddeq...*, s. 56–65.

⁴⁰ H. Katouzian, *The Persians...*, s. 249–250.

o zamiar usunięcia go ze stanowiska na fali antyrządowych zamieszek. Epizod lutowy wpłynął na znaczne zmniejszenie społecznego poparcia dla Frontu Narodowego i jednocześnie uświadomił przeciwnikom Mosaddegha, że jest możliwa współpraca praktycznie wszystkich opozycyjnych sił, do których zaliczali się byli członkowie koalicji, probrytyjscy rojaliści i część duchownych, przy wsparciu najemników wywodzących się spośród ulicznych band. Antymosaddeghowskie nastroje podsycano przez przedstawianie premiera jako despoty i dyktatora, który jest gotów uciec się do wszelkich możliwych sposobów, aby obalić monarchię⁴¹.

Wydarzenia lutowe skonsolidowały wewnętrzną opozycję, w której – od tego momentu – przeważali skrajnie prawicowi politycy, wierni szachowi oficerowie wojskowi oraz wysoko postawieni członkowie służb bezpieczeństwa. Zjednoczyły także prominentnych przedstawicieli szyickiego kleru. Mimo to w okresie rządów Mosaddegha opozycja nie była na tyle zorganizowana i silna, aby samodzielnie przeciwstawić się liderowi szeroko popieranego ruchu nacjonalistycznego i doprowadzić do zmiany na stanowisku szefa rządu. Na irańskiej scenie politycznej brakowało dobrze zorganizowanych partii, których liderzy mieliby takie poparcie w społeczeństwie, jakie miał Mosaddegh. Podjęcie przez premiera autorytarnych środków, takich jak ogłoszenie stanu wojennego i opisywane wcześniej przejęcie uprawnień nadzwyczajnych, spowodowało stopniowe odwracanie się od niego opinii publicznej i umożliwiło przeprowadzenie przewrotu politycznego. Incydent lutowy zintensyfikował kampanię propagandową prowadzoną przez CIA i SIS i stał się preludium do zamachu stanu. Uważa się, że czynnik wewnętrzny wpłynął do pewnego stopnia na wydarzenia z sierpnia 1953 r., nie był jednak ich determinantą⁴².

Spór o wydobycie ropy naftowej

Za główną determinantę zamachu stanu z 1953 r. powszechnie uznaje się nacjonalizację irańskiego przemysłu naftowego i wynikający z niej kryzys w relacjach z Wielką Brytanią. W 1950 r. ropa naftowa pochodząca z Iranu stanowiła ok. 25 proc. brytyjskiego importu naftowego, a wpływy z handlu nią wynosiły rocznie średnio ok. 16 mln funtów⁴³. W obliczu powojennego kryzysu gospodarczego, z którym zmagало się to mocarstwo, utrata możliwości korzystania z tak ogromnych dochodów zagroziłaby jego bezpieczeństwu ekonomicznemu.

⁴¹ F. Azimi, *Unseating Mosaddeq...*, s. 78–81.

⁴² D. Bayandor, *Iran and the CIA...*, s. 75–78.

⁴³ Ł. Hirszowicz, *Iran 1951–1953. Nafta, imperializm, nacjonalizm*, Warszawa 1958, s. 25–29.

Wielka Brytania była więc bardzo zainteresowana osiągnięciem korzystnego dla siebie porozumienia z Iranem. Dojście do władzy Mohammada Mosaddegha i jego zdecydowana postawa przeprowadzenia nacjonalizacji przekreśliły na to szanse. W tej sytuacji Brytyjczycy zostali zmuszeni do podjęcia nielegalnych działań i obalenia premiera siłą.

Pogarszająca się po II wojnie światowej sytuacja gospodarcza Iranu oraz brak stabilizacji politycznej prowadziły do zaostrzania się nastrojów społecznych i dochodzenia do głosu radykalnych, nacjonalistycznych sił. Wielu Irańczyków zajmujących różne pozycje społeczne i wywodzących się z różnych środowisk o tragiczną sytuację w państwie oskarżało obce mocarstwa⁴⁴. Jednym z najbardziej widocznych przejawów obcej ingerencji w Iranie była koncesja wydana Anglo-Irańskiej Spółce Naftowej (ang. Anglo-Iranian Oil Company, AIOC). Jej pozycja była gwarantem status quo w Iranie: zacołanej gospodarki, pasożytnictwa klas rządzących i korupcji w aparacie administracyjnym. Brytyjczycy nie tylko pełnili kierownicze funkcje, lecz także cieszyli się różnymi przywilejami. Z kolei Irańczycy byli traktowani jak obywatele drugiej kategorii⁴⁵. Ponadto Iran czerpał dużo mniejsze korzyści z opłat koncesyjnych niż Wielka Brytania⁴⁶. Na wzrost niezadowolenia społecznego wpływało również zawieranie przez inne mocarstwa korzystnych umów koncesyjnych z pozostałymi państwami Bliskiego Wschodu⁴⁷.

Pierwszym przejawem zaostrzających się nastrojów społecznych było odrzucenie przez Madzles porozumienia wynegocjowanego przez premiera Ghawama w 1946 r., na mocy którego miała zostać utworzona irańsko-radziecka spółka zajmująca się wydobywaniem i eksploatacją ropy naftowej w północnych prowincjach Persji. Opozycji, pod przywództwem późniejszego szefa rządu Mohammada Mosaddegha, udało się przekonać deputowanych, że taka umowa jest szkodliwa dla narodu i irańskiej gospodarki. W rezultacie 22 października 1947 r. parlamentarzyści opowiedzieli się przeciw jej zawarciu. W zamian za to przyjęli ustawę zabraniającą przyznawania jakichkolwiek koncesji zagranicznym firmom oraz nakazującą rządowi podjęcie odpowiednich środków gwarantujących Iranowi prawa do korzystania z narodowych zasobów naturalnych, zwłaszcza ze złóż ropy naftowej znajdujących się w południowej części kraju. Było to zatem wezwanie do renegocjacji warunków koncesji AIOC⁴⁸.

⁴⁴ N. Keddie, *Współczesny Iran...*, s. 116–117.

⁴⁵ M. Elm, *Oil, power, and principle...*, s. 49.

⁴⁶ M. Parviz, *Oil agreements in Iran*, Encyclopaedia Iranica, 2004 r., <http://www.iranicaonline.org/articles/oil-agreements-in-iran> [dostęp: 5 I 2020].

⁴⁷ N. Keddie, *Współczesny Iran...*, s. 116.

⁴⁸ M. Elm, *Oil, power, and principle...*, s. 48.

W połowie 1948 r. zatrudniono Gilberta Gidela, francuskiego profesora prawa międzynarodowego. Jego zadaniem było wskazanie obszarów koncesji z 1933 r., które zostały naruszone przez spółkę. W swoim memorandum wymienił on 25 punktów wymagających omówienia z AIOC. Był to początek wydarzeń, które doprowadziły do późniejszej nacjonalizacji przemysłu naftowego. Lekceważenie żądań Iranu przez spółkę sprawiło, że w Madżlesie została przedstawiona ustawa zmuszająca rząd do podjęcia nowych rozmów z AIOC⁴⁹.

Po kilku miesiącach negocjacji, w maju 1949 r., członek zarządu przedsiębiorstwa Wiliam Fraser zaprezentował premierowi Iranu Mohammadowi Sa'edowi projekt SOA, zwanego także Porozumieniem Gass-Golsza'jan (od nazwisk głównych negocjatorów). Konsorcjum zignorowało większość punktów z memorandum Gidela. Szach, który doszedł do władzy dzięki Brytyjczykom, obawiał się, że zgłoszenie jakichkolwiek zastrzeżeń do umowy może stać się przyczyną usunięcia go z tronu⁵⁰. Dlatego też 17 lipca 1949 r. porozumienie zostało podpisane przez obie strony i przekazane do zatwierdzenia przez Madżles, mimo że nie spełniało oczekiwań Iranu⁵¹.

Dwa dni później na posiedzeniu parlamentu premier Sa'ed przedstawił nową umowę naftową. Konsorcjum liczyło na to, że z pomocą rojalistów i pro-brytyjskich deputowanych zostanie ona ratyfikowana bez zbędnej zwłoki. Nie wzięło jednak pod uwagę, że antybrytyjskie i nacjonalistyczne nastroje zyskują coraz bardziej dominować w irańskim społeczeństwie. Podczas debaty nad nowym porozumieniem kilku zadeklarowanych przeciwników ówczesnego rządu (wśród których byli m.in. Bagha'i, Makki, Amir Kalali i Abolhasan Ha'rizade) zastosowało taktykę obstrukcyjną (m.in. wygłaszali długie przemowy z mównicy parlamentarnej), aby jak najbardziej opóźnić głosowanie. opozycyjni politycy wychodzili również z sali posiedzeń, aby zapobiec uzyskaniu kworum potrzebnego do przeprowadzenia głosowania. W rezultacie kadencja parlamentu dobiegła końca bez osiągnięcia jednomyślności w sprawie SOA⁵².

W lipcu 1949 r. odbyły się wybory do 16. Madżlesu, które uznano za sfałszowane. W geście protestu Mosaddegh, polityk bezpartyjny, ale reprezentujący nacjonalistyczne poglądy, wezwał wszystkich, którzy bronili praw uchwalonych w konstytucji z 1906 r., do zebrania się pod jego domem. W dniu 14 października tłum złożony z tysięcy osób, w tym profesorów uniwersyteckich, studentów, prawników, pracowników cywilnych, sprzedawców bazarowych i drobnych

⁴⁹ Tamże, s. 52–54.

⁵⁰ Q. Ghani, *Jaddasztha-je dr Qassem Ghani*, t. 9, London 1982, s. 621–623.

⁵¹ N. Keddie, *Współczesny Iran...*, s. 16.

⁵² M. Parviz, *Oil agreements...*

przedsiębiorców, w geście protestu wyszedł na ulice, a delegacja 20 osób rozpoczęła okupację pałacu Abdolhosejna Hazhira, ministra dworu królewskiego⁵³. Pod wpływem tych wydarzeń szef resortu zgodził się na przeprowadzenie nowych wyborów. Wykorzystując ten sukces oraz rosnącą falę nastrojów antyimperialistycznych i narodowościowych, kilkunastu polityków, łącznie z Mosaddeghem, niedługo później utworzyło Front Narodowy⁵⁴.

Przyjęcie ustawy nacjonalizacyjnej i kryzys naftowy

Dyskusja w 16. Madżlesie była zdominowana przez problemy związane z wydobyciem ropy naftowej. Nowym premierem został Ali Mansur, bliski sojusznik królewskiego dworu, który na posiedzeniu Madżlesu ponownie przedstawił do ratyfikacji umowę dotyczącą koncesji dla AIOC. Front Narodowy nie zgadzał się na przyjęcie tego dokumentu, gdyż uważał, że jest on poniżający dla narodu⁵⁵. Ustawa ratyfikująca została skierowana do Komitetu ds. Ropy Naftowej składającego się z 18 deputowanych, z których pięciu, w tym Mosaddegh, należało do Frontu Narodowego. W rezultacie ugrupowaniom opozycyjnym udało się doprowadzić do tymczasowego zablokowania ratyfikacji umowy, co spowodowało dymisję ówczesnego szefa rządu. Szach początkowo opierał się zewnętrznym naciskom, jednak doszedł do wniosku, że odpowiednim kandydatem na nowego premiera będzie polityk o silnej osobowości, jakim był Hadż Ali Razmara⁵⁶.

Nowy szef rządu musiał prowadzić ostrożną politykę. Zgodnie z brytyjskimi oczekiwaniami optował za przyjęciem SOA, jednak z zastrzeżeniem, że AIOC zgodzi się na warunki bardziej korzystne dla Iranu. Pomimo że Razmara nie uzyskał od konsorcjum takich ustępstw, jakich oczekiwał, zaprezentował na posiedzeniu Madżlesu sporny dokument jako satysfakcjonującą umowę. Wywołało to gwałtowną reakcję deputowanych Frontu Narodowego, którzy w połowie października 1950 r. rozpoczęli debatę w parlamencie. Podczas niej przedstawili w imieniu narodu *Akt oskarżenia przeciwko AIOC*. Wskazywali, że Brytyjczycy zniszczyli suwerenność i niepodległość Iranu, a także nasilili korupcję i zdeorganizowali struktury społeczne w państwie. Komitet ds. Ropy Naftowej stwierdził, że w SOA nie zagwarantowano wystarczających praw Iranowi i z tego powodu sprzeciwił się ratyfikacji tego dokumentu⁵⁷. Obawiając się

⁵³ D. Bayandor, *Iran and the CIA...*, s. 27–28.

⁵⁴ M. Elm, *Oil, power, and principle:...*, s. 57.

⁵⁵ D. Bayandor, *Iran and the CIA...*, s. 28–29.

⁵⁶ M. Elm, *Oil, power, and principle:...*, s. 62–65.

⁵⁷ Tamże, s. 65–66, 69–72.

gwałtownej reakcji społeczeństwa, które coraz mocniej akcentowało potrzebę wyswobodzenia się spod obcych wpływów⁵⁸, nowy premier był zmuszony do wycofania SOA z Madżlesu, co stało się 26 grudnia 1950 r.⁵⁹

W dniu 7 marca 1951 r. gen. Razmara został zamordowany. Świadczy to o atmosferze, jaka panowała wśród Irańczyków w tym czasie⁶⁰. Jak pisze Nikki Keddie: (...) *nastroje społeczne były tak wyraźne, a demonstracje tak poważne, że wszyscy posłowie przeszli na pozycje promosaddekowskie*⁶¹. Dzień po zamachu na Razmarę parlamentarny Komitet ds. Ropy Naftowej przegłosował rezolucję, w której rekomendował Madżlesowi znacjonalizowanie AIOC. Dnia 15 marca 1951 r. deputowani jednogłośnie opowiedzieli się za przyjęciem ustawy o nacjonalizacji⁶². Miała ona przede wszystkim charakter deklaracyjny, ale zapowiadała konieczność przyjęcia kolejnego aktu prawnego, który określałby sposób realizacji nacjonalizacji. Hosejn Ala, następca Razmary na stanowisku premiera, dążył do wstrzymania prac parlamentu nad ustawą wykonawczą, ale równocześnie podejmował kroki w celu rozwiązania sporu, tj. prowadził rozmowy z Brytyjczykami. Opinia publiczna domagała się jednak szybkiego uchwalenia ustawy wykonawczej, a Komitet ds. Ropy Naftowej pracował nad nowym aktem prawnym, niezależnie od działań premiera. W dniu 26 kwietnia przyjęto projekt 9-punktowego aktu, zwanego *Chal'-e jad Prawem do przejęcia*), który wprowadził procedury nacjonalizacji przemysłu naftowego. Przyjęcie tego dokumentu spowodowało podanie się premiera do dymisji⁶³.

W dniu 28 kwietnia na posiedzeniu parlamentu przewodniczący Madżlesu Dżamal Emami, nie widząc innej możliwości, zaproponował Mosaddeghowi, którego popularność w społeczeństwie cały czas rosła, objęcie stanowiska premiera. Lider Frontu Narodowego ogłosił, że wyrazi zgodę tylko wtedy, gdy Madżles przyjmie uchwałę Komitetu ds. Ropy Naftowej, co stało się tego

⁵⁸ Pod koniec grudnia 1950 r. zwolennicy Frontu Narodowego i studenci uniwersytetów zorganizowali masową demonstrację, podczas której ostro atakowano rząd Razmary za jego przychylność wobec AIOC. Domagano się wówczas nacjonalizacji przemysłu naftowego jako jedyne sposobu na zakończenie wykorzystywania zasobów narodowych przez obce mocarstwa. W styczniu 1951 r. na wezwanie ajatollaha Kaszaniego ok. 10 tys. ludzi zgromadziło się w Meczecie Szacha w Teheranie i opowiedziało się za przeprowadzeniem reformy sektora naftowego. Siedmiu głównych duchownych islamskich oświadczyło, że obowiązkiem każdego muzułmаниna jest wspieranie ruchu narodowego. Zob. M. Elm, *Oil, power, and principle...*, s. 73–74.

⁵⁹ Ł. Hirszowicz, *Iran 1951–1953...*, s. 92–93.

⁶⁰ D. Bayandor, *Iran and the CIA...*, s. 29.

⁶¹ N. Keddie, *Współczesny Iran...*, s. 116.

⁶² S. Kinzer, *All the Shah's Men...*, s. 79–80.

⁶³ H. Katouzian, *Mosaddeq's Government...*, s. 4.

samego dnia. Senat przegłosował nowy akt prawny dwa dni później⁶⁴. W dniu 1 maja 1951 r. ustawa, po podpisaniu przez szacha, weszła w życie⁶⁵. Na jej mocy wszystkie zasoby ropy naftowej należały od tego momentu wyłącznie do Iranu⁶⁶.

Przyjęcie ustawy o nacjonalizacji okazało się jedną z przyczyn inspirowanego z zewnątrz zamachu stanu w 1953 r. Mosaddegh, symbol irańskiego nacjonalizmu i oporu wobec władzy królewskiej, stał się najważniejszym politykiem w państwie, co było źródłem zarówno podekscytowania i nadziei na przyszłość, jak i niepewności co do kierunku, w którym podąży irańska polityka. Nikt nie odważył się przewidywać, jakie konsekwencje dla samego Iranu, a także dla innych państw Bliskiego Wschodu, będzie miało objęcie przez niego stanowiska premiera⁶⁷.

Próby dyplomatycznego rozwiązania sporu naftowego

Brytyjczycy zdawali sobie sprawę, że nacjonalizacja irańskiego przemysłu naftowego nie tylko pozbawi ich ogromnych dochodów, lecz także stanie się przyczyną osłabienia ich pozycji na Bliskim Wschodzie. Dodatkowo działalność AIOC w Iranie była symbolem brytyjskiej siły w regionie, a nacjonalizacja przemysłu naftowego spowodowałaby utratę prestiżu mocarstwa i mogłaby zagrozić jego interesom w innych państwach⁶⁸. Brytyjczycy po kilku nieudanych próbach przekonali się, że za pomocą legalnych środków nie uda się zastąpić Mosaddegha na stanowisku premiera, ze względu na szerokie poparcie społeczne, jakim się cieszył. W związku z tym próbowano różnymi sposobami rozwiązać kryzys naftowy⁶⁹.

Pomimo świadomości, że rząd Mosaddegha nie zgadza się na żądania Brytyjczyków, podjęto próbę negocjacji. Brytyjskie władze liczyły na to, że dopóki trwają rokowania, Iran nie odważy się na wprowadzenie w życie ustawy nacjonalizacyjnej i przejęcie aktywów AIOC. Z tego powodu jednym z warunków, jakie stawiała spółka, było opóźnienie reformy przemysłu naftowego. Uważano, że takie przesunięcie w czasie umożliwi „przeczekanie politycznej burzy” i osiągnięcie korzystnego porozumienia w przyszłości. Wpływowi brytyjscy politycy wierzyli również, że rezultatem rozmów z Iranem nie będzie uznanie

⁶⁴ M. Elm, *Oil, power, and principle...*, s. 92.

⁶⁵ Ł. Hirszowicz, *Iran 1951–1953...*, s. 103.

⁶⁶ E. Abrahamian, *The Coup: 1953, the CIA and the Roots of Modern U.S.-Iranian Relations*, New York 2013, s. 73.

⁶⁷ S. Kinzer, *All the Shah's Men...*, s. 82.

⁶⁸ M.A. Heiss, *The United States, Great Britain, and the Creation of the Iranian Oil Consortium, 1953–1954*, „The International History Review” 1994, nr 3, s. 512.

⁶⁹ H. Katouzian, *Mosaddeq's Government...*, s. 6.

przez Wielką Brytanię nacjonalizacji przemysłu naftowego, ale doprowadzenie do anulowania tego procesu⁷⁰.

Mosaddegh stał na stanowisku, że nacjonalizacja dotyczy przedsiębiorstwa prywatnego i zgodził się podjąć negocjacje tylko z jego reprezentantami. W związku z tym 11 czerwca 1951 r. do Teheranu udała się delegacja przedstawicieli AIOC, na czele z jej dyrektorem Basilem Jacksonem. Dnia 19 czerwca Jackson przedstawił plan tymczasowego porozumienia, którego celem było odsunięcie nacjonalizacji w czasie. Propozycja ta została uznana za sprzeczną z irańskimi aspiracjami i odrzucona przez rząd⁷¹.

Kilka dni po opuszczeniu Teheranu przez delegację Wielka Brytania zwróciła się do Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości (MTS) o wydanie rozporządzenia o tzw. tymczasowych środkach zabezpieczających, które miało zapobiec wdrażaniu ustawy nacjonalizacyjnej. Podobnie jak w przypadku pierwszej rundy negocjacji rząd Iranu stał na stanowisku, że reforma przemysłu jest suwerennym prawem każdego państwa i nie podlega kompetencji jakiegokolwiek władzy ponadnarodowej. Dodatkowo uznał, że spór o ropę naftową nie jest konfliktem międzypaństwowym, więc nie podlega jurysdykcji MTS. Mimo to trybunał rozpatrzył skargę i wydał orzeczenie, w którym stwierdził, że rząd irański nie powinien przeszkadzać w działalności AIOC, którą spółka może prowadzić na tych samych zasadach jak przed 1 maja 1951 r.⁷²

Orzeczenie MTS wywołało protesty w Iranie, które mogły doprowadzić do anulowania brytyjsko-irańskich negocjacji. Mosaddegh nie był jednak skłonny do całkowitego zerwania kontaktów z Wielką Brytanią. Ponieważ powszechnie uważano Stany Zjednoczone za państwo stojące na straży wolności i suwerenności narodów, Mosaddegh pod koniec czerwca zwrócił się do Harry'ego Trumana z prośbą o poparcie reformy przemysłu naftowego. W odpowiedzi prezydent Stanów Zjednoczonych zaproponował wysłanie do Teheranu swojego przedstawiciela, który byłby mediatorem w sporze. W dniu 15 lipca do Iranu przybyła amerykańska delegacja na czele z Averellem Harrimanem, której zadaniem było przekonanie rządu Mosaddegha do rozpoczęcia następnej tury negocjacji. Podczas rozmów ustalono, że tematem kolejnych brytyjsko-irańskich rozmów będzie tzw. formuła Harrimana. Zgodnie z nią Iran zgodzi się na podjęcie rokowań

⁷⁰ Ł. Hirszowicz, *Iran 1951–1953...*, s. 117–118.

⁷¹ J. H. Bamberg, *The History of the British Petroleum Company*, t. 2: *The Anglo-Iranian Years, 1928–1954*, Cambridge 1982, s. 422–430.

⁷² International Court of Justice, Order of July 5th, 1951, Anglo-Iranian Oil Co. Case, *Request for the Indication of Interim Measures of Protection*, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/16/016-19510705-ORD-02-00-EN.pdf> [dostęp: 3 III 2020].

z przedstawicielami Wielkiej Brytanii reprezentującymi AIOC pod warunkiem złożenia przez brytyjski rząd formalnego oświadczenia o uznaniu reformy przemysłu naftowego, a także zagwarantowania, że wszelkie operacje naftowe: poszukiwanie, wydobycie i eksploatacja będą znajdować się w rękach irańskiego rządu⁷³.

Oficjalna nota, która zawierała akceptację nacjonalizacji przemysłu naftowego, została wystosowana przez Wielką Brytanię 3 sierpnia i zapoczątkowała kolejną fazę rozmów. Do Teheranu przybyła brytyjska delegacja pod przewodnictwem Lorda Tajnej Pieczęci Richarda Stokesa. Jego celem było osiągnięcie porozumienia, w którym Iran wyrazi zgodę na anulowanie ustawy nacjonalizacyjnej i uzna równy podział zysków z produkcji i sprzedaży ropy pomiędzy AIOC a irańskim rządem, a także powierzy kierownictwo w tym zakresie brytyjskiej spółce⁷⁴. Po kilkunastu dniach rozmów brytyjski polityk przedstawił 8-punktowy projekt ugody⁷⁵. Projekt ten został ponownie odrzucony przez gabinet Mosaddegha, a w 4-punktowym memorandum irańscy przedstawiciele stwierdzali, że propozycja nie jest zgodna z nacjonalizacją zatwierdzoną w oficjalnej notcie. Zaznaczono w nim również, że Iran jest gotowy do kontynuowania rozmów pod warunkiem przedłożenia przez brytyjską delegację sprawiedliwych warunków umowy. Kiedy w kolejnej fazie negocjacji Stokes trwał przy swoim stanowisku, Mosaddegh zgodził się na poddanie propozycji pod obrady Madżlesu, ale bez jego rekomendacji. Strona brytyjska zdawała sobie sprawę, że w tej sytuacji porozumienie nie zostanie osiągnięte i 23 sierpnia opuściła Teheran⁷⁶.

Między wrześniem 1951 r. a październikiem 1952 r., kiedy Mosaddegh zerwał stosunki dyplomatyczne z Wielką Brytanią, pojawiło się jeszcze kilka propozycji rozwiązania konfliktu o ropę naftową, do których można zaliczyć pomysł mediacji ze strony Banku Światowego czy wspólną ofertę Trumana i Churchilla⁷⁷. Brytyjczycy jednak wyraźnie dążyli do zerwania rozmów, pomimo coraz większej chęci Irańczyków do ustępstw. Odmowa prowadzenia negocjacji z Mosaddeghiem była jednym ze sposobów, którymi chcieli doprowadzić do upadku irańskiego rządu. Wierzyli, że decyzja o zaprzestaniu wydobycia ropy naftowej i wstrzymaniu handlu nią podjęta przez AIOC we wrześniu 1951 r. i towarzyszące temu bojkotowi brytyjskie sankcje nałożone na Iran spowodują

⁷³ Ł. Hirszowicz, *Iran 1951–1953...*, s. 144–155.

⁷⁴ M. Elm, *Oil, power, and principle...*, s. 134.

⁷⁵ M. Ebrahimi, K. Yusoff, *British and Iran: Harmful Harvest of 1951 Oil Negotiations*, „Asian Social Science” 2015, nr 1, s. 4.

⁷⁶ M. Elm, *Oil, power, and principle...*, s. 138–141.

⁷⁷ H. Katouzian, *Mosaddeq's Government...*, s. 7–10.

znaczne pogorszenie się sytuacji gospodarczej w państwie, co wymusi zmianę na stanowisku premiera. Zakładali, że nowy szef rządu, mając na uwadze bezpieczeństwo ekonomiczne i nastroje społeczne, będzie zmuszony do zawarcia kolejnego porozumienia naftowego, które będzie korzystne dla brytyjskiego rządu⁷⁸. Wydalenie z Iranu personelu dyplomatycznego pod koniec 1952 r. całkowicie przekreśliło nadzieje Brytyjczyków i spowodowało zwrócenie się ku nielegalnemu sposobowi usunięcia Mosaddegha ze stanowiska.

Zagrożenie komunizmem

Większość opracowań na temat zamachu stanu przeprowadzonego w 1953 r. przeciw irańskiemu premierowi, zwłaszcza przygotowanych przez CIA, wskazuje, że jednym z motywów podjęcia działań przez amerykańskich decydentów była obawa, że Iran może zostać wciągnięty w strefę wpływów Związku Radzieckiego i stać się całkowicie zależny od tego państwa. Podstawą do takich twierdzeń miała być działalność reprezentującej komunistyczną ideologię Partii Tude, która mogła przejąć władzę w kraju w wyniku pogłębiającego się chaosu i pogarszającej się sytuacji gospodarczej. W obliczu toczącej się zimnej wojny taka sytuacja byłaby niepożądana z punktu widzenia amerykańskiej polityki zagranicznej. Wielu autorów uznaje nawet, że ten czynnik był główną determinantą przeprowadzenia przez CIA tajnej operacji⁷⁹.

Nieco inne stanowisko prezentuje historyk Ervand Abrahamian. Twierdzi on, że jakkolwiek amerykańscy i brytyjscy decydenci polityczni w publicznych oświadczeniach często odwoływali się do zagrożenia komunistycznego, to prywatnie nie byli do tego w pełni przekonani. Na pierwszym spotkaniu przedstawicieli Departamentu Stanu USA i Foreign Office stwierdzono, że sytuacja w Iranie nie jest przejawem sowieckiej ingerencji i nie powinna być postrzegana

⁷⁸ M.A. Heiss, *The International Boycott of Iranian Oil and the Anti-Mosaddeq Coup of 1953*, w: *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, M. Gasiorowski, M. Byrne (red.), Syracuse 2004, s. 178–179.

⁷⁹ Argument ten pojawia się zwłaszcza w trzech historiach zamachu stanu sporządzonych przez CIA. Zob. D. Wilber, *Overthrow of Premier Mossadeq of Iran, November 1952 - August 1953*, CIA Clandestine Service History, 1954 r., <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB28/>; C.H. Corrigan, *The Battle for Iran...*; S.A. Koch, *Zendeabad, Shah!: The Central Intelligence Agency and the Fall of Iranian Prime Minister Mohammad Mosaddeq, August 1953*, CIA History Staff, 1988 r., <https://nsarchive2.gwu.edu//dc.html?doc=4375470-Document-2-Zendeabad-Shah>. Por. także wspomnienia ważnych postaci zaangażowanych w tworzenie planu operacji: K. Roosevelt, *Countercoup. The Struggle for the Control of Iran*, New York 1979; *Oral History Interview with Loy W. Henderson*, Harry S. Truman Library, Museum, <http://www.trumanlibrary.org/oralhist/henderson.htm>.

jako element zimnej wojny⁸⁰. Mimo to Brytyjczycy, uważający, że nie istnieje inny sposób rozwiązania sporu naftowego niż zmiana na stanowisku irańskiego premiera, przyjęli taktykę podkreślenia w rozmowach z Amerykanami zagrożenia związanego z komunizmem. Ówczesny brytyjski ambasador w Iranie George Middleton przyznał w wywiadzie, że (...) *zawsze uznawał Tude za „straszak”, a nie realne zagrożenie, ponieważ cała [irańska] struktura społeczna nie sprzyjała przejściu władzy przez komunistów*⁸¹. Należy więc odpowiedzieć na dwa pytania: 1. Jaki był faktyczny wpływ Partii Tude na politykę wewnętrzną w Iranie w latach 1941–1953? 2. Jaka była relacja tej partii z Frontem Narodowym i czy istniała realna szansa na przejście przez nią władzy?

W irańskim systemie politycznym od początku XX w. istniało wiele lewicowych ugrupowań prezentujących skłonności socjalistyczne. Największa i najbardziej wpływowa była Partia Tude⁸². Została ona założona w 1941 r., kiedy na fali liberalizacji życia społecznego, po objęciu władzy przez Mohammada Rezę Pahlawiego, zwolniono z więzienia osoby aresztowane pod koniec lat 30. XX w. za głoszenie ideologii komunizmu (tzw. Grupa Pięćdziesięciu Trzech). Swoim szerokim, początkowo umiarkowanym i liberalnym programem partia, której założycielem był Iradż Iskandari, chciała przyciągnąć młodych radykałów, postępowych patriotów, ale i starszych komunistów⁸³.

Obszarem działalności tej partii były przede wszystkim północne regiony Iranu, gdzie otrzymywała wsparcie od Związku Radzieckiego. Ponieważ większość członków Partii Tude wywodziła się spośród robotników i inteligencji, miała ona duże wpływy w isfahańskim rejonie włókienniczym, wśród pracowników sektora naftowego, a także w kilku dużych miastach⁸⁴. Opierając swój program na marksizmie-leninizmie, ugrupowanie starało się dostosować przyjęte cele do konkretnych warunków i struktury irańskiego społeczeństwa. Uważano, że ludzie nie byłoby w stanie zrozumieć istoty ideologii prezentowanej przez ugrupowanie ze względu na głębokie zakorzenienie w tradycji, a przyjmowanie ideologii komunistycznej wywoływałoby powszechny opór. Aby pozyskać poparcie społeczne, Partia Tude celowo odrzuciła komunistyczne podstawy na rzecz promowania

⁸⁰ *First Joint-Meeting of the State Department and the Foreign Office*, 9 IV 1951 r., FO 371/Persia 1951/34-91371.

⁸¹ H. Ladjevardi, *Interview with Sir George Middleton*, Iranian Oral History Project, Harvard's Center for Middle Eastern Studies, 1981 r., [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:2833070\\$1i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:2833070$1i) [dostęp: 3 III 2020].

⁸² N. Khandagh, *The historical background of the Tudeh Party (Mass Party) of Iran 1941-47*, „European Journal of Research and Reflection in Arts and Humanities” 2016, nr 2, s. 1.

⁸³ D. Bayandor, *Iran and the CIA...*, s. 13.

⁸⁴ N. Keddie, *Współczesny Iran...*, s. 100.

nacjonalistycznych i patriotycznych postulatów. Dzięki temu przyciągnęła wiele osób i stała się największą partią polityczną w Iranie w latach 40. XX w.⁸⁵

Niedługo potem ugrupowanie musiało zmierzyć się z pierwszymi problemami, wynikającymi z wystosowania w 1944 r. przez Związek Radziecki żądania przyznania koncesji naftowej w północnym Iranie. Podczas wiecu przedstawiciele partii publicznie wyrazili poparcie dla tych żądań. Deputowani partii w Madżlesie argumentowali, że Iran powinien dążyć do zachowania politycznej równowagi pomiędzy ZSRR a Zachodem. Twierdzili również, że skoro Brytyjczycy otrzymali koncesję na południu, nie ma żadnych powodów, dla których Sowieci nie mogliby otrzymać takich samych praw w północnych prowincjach⁸⁶.

Pod wpływem nastrojów społecznych dominujących w Iranie ówczesny premier Mohammad Sa'ed zerwał rozmowy z ZSRR i odrzucił propozycję udzielenia koncesji. Odzwierciedleniem tych nastrojów było przedstawienie w Madżlesie projektu ustawy, która pod groźbą kary zakazywała irańskim ministrom udziału w negocjacjach w sprawie koncesji naftowych z zagranicznymi obywatelami i przedsiębiorstwami bez zgody parlamentu⁸⁷. Jednym ze współautorów nowego prawa był późniejszy premier Mosaddegh, który na posiedzeniu parlamentu stwierdził: *Chcąc prowadzić politykę „pozytywnego balansu”, powinniśmy przyznać Związkowi Radzieckiemu koncesję naftową na północ. Jednakże jeśli Iran to zrobi, jego zachowanie będzie przypominać człowieka, który mając jedną rękę amputowaną, zgadza się na amputację drugiej*. Był on zwolennikiem polityki „negatywnego balansu”, czyli nieprzyznawania światowym mocarstwom żadnych przywilejów, co oznaczało, że zasoby ropy naftowej powinny być eksploatowane wyłącznie przez Irańczyków. Ustawa została przyjęta 2 grudnia 1944 r.⁸⁸

Partia Tude, ideologicznie bliska sowieckiemu rządowi, starała się przekonać irańską opinię publiczną, że warunki przedstawione przez ZSRR są o wiele korzystniejsze, niż te wynikające z koncesji przyznanej AIOC. Mimo to straty wizerunkowe, jakie poniosła partia w wyniku popierania koncesji, były ogromne, zwłaszcza że wcześniej deputowani wywodzący się z jej szeregów potępiali przyznawanie koncesji obcym mocarstwom i wysuwali propozycje nacjonalizacji AIOC⁸⁹. Pierwsza szczegółowa analiza Partii Tude, przygotowana w tym czasie w Stanach Zjednoczonych, szacowała liczbę jej członków na 69 tys.,

⁸⁵ D. Bayandor, *Iran and the CIA...*, s. 13–14.

⁸⁶ M. Elm, *Oil, power, and principle...*, s. 45.

⁸⁷ C.H. Corrigan, *The Battle for Iran...*, s. 14.

⁸⁸ Stenogramy z posiedzeń Madżlesu w dniach 29 X oraz 2 XII 1944 r. Zob. M. Elm, *Oil, power, and principle...*, s. 45.

⁸⁹ E. Abrahamian, *Historia współczesnego...*, s. 155.

z których 45 tys. przebywało w Azerbejdżanie oraz na innych terenach pozostających w strefie wpływów sowieckich. W raporcie scharakteryzowano partię jako (...) *lekko socjalistyczną i niekomunistyczną*, ale wciąż (...) *niewolniczo podążającą za sowieckim przewodnictwem*⁹⁰. W wyniku opisanych zdarzeń doszło do rozłamu w partii na lewicowców i nacjonalistów.

Podział ten jeszcze się pogłębił wraz z zaangażowaniem się Sowietów w działania separatystyczne w Kurdystanie i Azerbejdżanie, których apogeum przypadło na lata 1946–1947. Frustracja wynikająca z nieudanych rozmów na temat uzyskania koncesji naftowej w północnych terenach Iranu spowodowała, że radzieckie władze były niechętnie nastawione do wycofania wojsk z prowincji południowego sąsiada, zgodnie z układem zawartym w 1942 r. Obecność obcych sił zachęcała lokalną ludność do działań na rzecz wyzwolenia się spod rządów szacha. Premier Iranu Ghawam zgodził się na ustępstwa wobec autonomicznych władz w tych prowincjach, a jednocześnie czekał na wycofanie się wojsk radzieckich. Kiedy to się stało, zdecydował się na wysłanie oddziałów zbrojnych, które w brutalny sposób stłumiły ruchy autonomiczne i ponownie ustanowiły tam władzę rządu centralnego⁹¹.

Kryzys w Azerbejdżanie z lat 1945–1946 był momentem przełomowym podczas zimnej wojny i wywarł istotny wpływ na późniejsze postrzeganie przez amerykańskich przedstawicieli rządowych zarówno działalności Partii Tude, jak i zagrożenia ze strony komunizmu⁹². Wbrew powszechnym opiniom to nie Partia Tude była inspiratorem wydarzeń w północnych prowincjach Iranu i niezależnie od bliskich związków ideologicznych z ZSRR nie zgadzała się z działaniami prowadzonymi przez to państwo⁹³. Pomimo wewnętrznych problemów partia oficjalnie popierała zarówno postulaty rządów autonomicznych w Azerbejdżanie i Kurdystanie, jak i udzielanie im wsparcia przez ZSRR. Zostało to wykorzystane przez irański rząd, który wydał nakaz aresztowania najważniejszych członków partii, gdyż oskarżał ich o pomoc secesjonistom i podżeganie do buntu. Okres dominacji Partii Tude na arenie politycznej Iranu został zakończony jej delegalizacją po przeprowadzeniu w 1949 r. nieudanego zamachu na życie szacha⁹⁴.

⁹⁰ *The Tudeh Political Party, Report R-89-45, 27 VIII 1945 r.*, National Archives and Records Administration (dalej: NARA), RG 84, UD2738, Box 7, za: M. Gasiorowski, *U.S. Perceptions of the Communist Threat in Iran during the Mossadegh Era*, „Journal of Cold War Studies” 2019, nr 3, s. 187.

⁹¹ C.H. Corrigan, *The Battle for Iran...*, s. 14.

⁹² M. Gasiorowski, *U.S. Perceptions...*, s. 189.

⁹³ E. Abrahamian, *Historia współczesnego...*, s. 154–156.

⁹⁴ Tamże, s. 156–158.

Wydarzenia te spowodowały największy kryzys w partii od początku jej istnienia. Zamknięto wydawane przez nią gazety, biura i kluby partyjne, a na związki zawodowe tworzone zgodnie z postulatami Partii Tude nałożono restrykcje. Aresztowano ponad 500 jej członków, w tym 14 liderów, co wymusiło organizowanie dalszej działalności w podziemiu irańskiej sceny politycznej⁹⁵. Szybko jednak udało się przywrócić aktywność członków przez utworzenie wielu frontowych ugrupowań. Otworzono również półlegalnie działające wydawnictwa prasowe, które publikowały dzienniki: „Razm” („Bitwa”), „Mardom” („Lud”) i „Besu-je Ajande” („W Kierunku Przyszłości”). Pod koniec 1950 r. militarny odłam Partii Tude zdołał zorganizować ucieczkę z więzień aresztowanych wcześniej najważniejszych działaczy. Ważnym elementem ugrupowania była jej siatka wewnątrz irańskich sił zbrojnych, działająca pod nazwą Irańska Militarna Organizacja Partii Tude (pers. Sazman-e Nezami-je Hezb-e Tude-je Iran, ang. The Tudeh Party Military Organization of Iran, TPMO), znana także jako Organizacja Oficerów (pers. Sazman-e Afsaran)⁹⁶.

Szczegółowy raport na temat Partii Tude przygotowany przez CIA w lipcu 1949 r. wskazywał, że jest ona znacznie słabsza niż podczas kryzysu w Azerbejdżanie, a jej liczebność szacowano na ok. 25 tys. Ugrupowanie posiadało tajne jednostki policji, sądy, więzienie, organizację wywiadowczą i jednostki uzbrojone. Według autorów analizy była to jedyna partia w Iranie, która cieszyła się szerokim poparciem społecznym. Chociaż w raporcie stwierdzono, że raczej nie uzyska ona władzy w najbliższym czasie za pomocą środków pokojowych, to ostrzegano, że może w przyszłości ustanowić (...) *kolaborancki rząd pod ochroną ZSRR, który później wydali swoich umiarkowanych członków i ujawni prawdziwy komunistyczny charakter*⁹⁷. W pierwszych miesiącach 1950 r. ambasada amerykańska w Teheranie informowała, że ugrupowanie zostało całkowicie zreorganizowane i rozszerza swoją aktywność⁹⁸.

Początek lat 50. XX w. wiązał się z dominacją w irańskiej dyspucie politycznej tematów związanych z wydobywaniem i eksploatacją ropy naftowej,

⁹⁵ M. Gasiorowski, *U.S. Perceptions...*, s. 191.

⁹⁶ M. Behrooz, *The 1953 Coup in Iran and the Legacy of the Tudeh*, w: *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, M. Gasiorowski, M. Byrne (red.), Syracuse 2004, s. 103–105.

⁹⁷ *The Tudeh Party: Vehicle of Communism in Iran*, ORE 23-49, CIA, 18 VII 1949 r., <http://www.foia.cia.gov/document/0000258385> [dostęp: 5 III 2020].

⁹⁸ *Iran at the End of 1949*, Tehran Embassy Dispatch 27, 23 I 1950 r., NARA, RG 59, CDF, Box 4106, 788.00/1-2350; Tehran Embassy Telegram 341, 27 II 1950 r., NARA, RG 84, UD2738, Box 34; *Communist Trade Union Strength*, Tehran Embassy Dispatch 309, 26 V 1950 r., NARA, RG 84, UD2737, Box 133; Tehran Embassy Telegram 1206, 27 VI 1950 r., NARA, RG 84, UD2738, Box 33.

powstaniem Frontu Narodowego i kryzysem w relacjach z Wielką Brytanią. Zabójstwo w marcu 1951 r. premiera Razmary, który sprzeciwiał się dążeniom do reformy przemysłu naftowego, wzbudziło gwałtowne niepokoje społeczne. Došlo do ogromnych demonstracji organizowanych przez nacjonalistów, islamistów i frontowe ugrupowania Partii Tude. Ta ostatnia zainicjowała strajk generalny pracowników sektora naftowego, który trwał od połowy marca do końca kwietnia 1951 r.⁹⁹ Wydarzenia te wzbudziły wśród amerykańskich polityków nowe obawy związane z możliwością rozszerzenia komunistycznych wpływów w Iranie. Powstało wiele dokumentów, które analizowały szanse partii na zdobycie społecznego poparcia i przejęcie władzy w państwie, w związku z coraz bardziej niestabilną sytuacją polityczną i gospodarczą. W specjalnym raporcie CIA stwierdzono jednak, że pomimo napiętej sytuacji irańskie siły bezpieczeństwa nadal były w stanie utrzymać porządek i nie ma bezpośredniego zagrożenia związanego z objęciem władzy przez partię komunistyczną¹⁰⁰.

Reakcja członków Partii Tude na powstanie ruchu nacjonalistycznego była dychotomiczna. Od momentu rozpoczęcia negocjacji naftowych głosili oni, że nacjonalizacja byłaby imperialistycznym aktem, i sugerowali, że jedynym słusznym rozwiązaniem kryzysu byłaby reforma dotycząca wyłącznie zarządzania południowymi złożami ropy naftowej. Aż do połowy 1952 r. członkowie partii byli antagonistycznie nastawieni do rządu Frontu Narodowego. Konflikt premiera z szachem, do którego doszło w lipcu tego roku, określali jako spór między różnymi frakcjami zacofanej elity rządzącej. Z uwagi na to, że ogromna liczba członków partii spontanicznie dołączyła do demonstracji, w wyniku których przywrócono Mosaddegha na stanowisko, liderzy partii zostali zmuszeni do zrewidowania jej stosunku do szefa rządu. Od tego momentu ugrupowanie zaczęło stopniowo popierać hasło nacjonalizacji całego przemysłu naftowego i ograniczyło swoje ataki na rząd¹⁰¹.

Relacja między Partią Tude a Frontem Narodowym w okresie drugiej kadencji Mosaddegha była jednak daleka od harmonii. Ze względu na wewnętrzne tarcia Partia Tude traciła spójność i prezentowała różną politykę wobec posunięć premiera. W partii doszło do podziału na dwie frakcje: twardogłowych i umiarkowanych. Pierwsza grupa prezentowała bardziej dogmatyczny sposób postrzegania marksizmu i ściśle przestrzegała zasad partii. Polityka konfrontacji z gabinetem Mosaddegha, która była prowadzona do lipca 1952 r., wynikała

⁹⁹ M. Gasiorowski, *U.S. Perceptions...*, s. 197.

¹⁰⁰ *The Current Crisis in Iran*, SE-3, CIA, 16 III 1951 r., <http://www.foia.cia.gov/document/000008881> [dostęp: 5 III 2020].

¹⁰¹ M. Behrooz, *The 1953 Coup...*, s. 106–114.

z dominacji tej frakcji w partii. Jej członkowie uważali, że spór pomiędzy burżuazją, reprezentowaną przez Front Narodowy, a Wielką Brytanią jest w rzeczywistości konfliktem między Amerykanami a Brytyjczykami. Stali na stanowisku, że jeśli ich partia miałaby stworzyć jednolity popularny front z innymi ugrupowaniami, przewodnictwo w takiej koalicji musiałoby przypaść właśnie Partii Tude.

Inne podejście prezentowali umiarkowani członkowie ugrupowania. Frakcja ta, początkowo przeciwna Mosaddeghowi, stopniowo zaczęła akceptować jego przywództwo. Uważała, że zjednoczony z siłami niekomunistycznymi front nie wymaga kierownictwa Partii Tude. Członkowie tej frakcji mieli bardziej populistyczny pogląd na marksizm i uważali swoje ugrupowanie nie za reprezentację klasy robotniczej, ale za zrzeszające także inne ubogie grupy społeczne. Stopniowa zmiana polityki Partii Tude w kierunku poparcia dla nacjonalistów była wynikiem uzyskiwania przewagi przez frakcję umiarkowanych. Kontrola nad różnymi organami partyjnymi była podzielona pomiędzy te dwie grupy, co przyczyniło się do ogólnej dezorganizacji i nieefektywności, w momencie gdy nastąpiło zintensyfikowanie wewnętrznych sporów. Brak spójności w partii potęgowały jeszcze osobiste animozje istniejące między jej członkami. Prowadziło to do skupiania się na personalnej rywalizacji, a nie na działaniu na rzecz zbudowania silnego ugrupowania na irańskiej scenie politycznej. Do tego dochodził brak spójnego kierownictwa, do czego przyczyniła się konieczność ucieczki z kraju wielu prominentnych członków partii po nieudanym zamachu na życie Mohammada Rezy Pahlawiego. Wszystko to powodowało, że Partia Tude stopniowo traciła inicjatywę i nie była w stanie ani skutecznie współpracować z rządem Mosaddegha, ani skutecznie mu się przeciwstawić¹⁰².

Podobne wnioski można wyciągnąć z opracowanych na początku lat 50. amerykańskich analiz dotyczących Partii Tude i możliwości przejścia przez nią władzy oraz włączenia Iranu w strefę wpływów komunistycznych. W czerwcu i lipcu 1951 r., tuż po objęciu władzy przez Mosaddegha, ambasada w Teheranie przedstawiła raport na temat działalności Partii Tude, stwierdzając, że nie jest ona w stanie wpłynąć na nowy rząd ani wykorzystać kryzysu naftowego na swoją korzyść. Jakkolwiek nowy premier zwolnił niektórych przywódców Partii Tude z więzienia i pozwolił frontowym organizacjom tej partii na zorganizowanie wieców, które przyciągnęły ogromną liczbę uczestników (od 10 tys. do 20 tys.), to jednocześnie kazał aresztować innych członków tej partii, odmówił jej legalizacji i odrzucił pozostałe żądania¹⁰³. Mimo że pod rządami

¹⁰² Tamże, s. 114–115.

¹⁰³ *Review of Communist Activity in Iran during May 1951*, Tehran Embassy Dispatch 1056, VI 1951 r., NARA, RG 59, CDF, Box 4114, 788.001/6-751, s. 199.

Mosaddegha wpływ partii na społeczeństwo się zwiększył, po wyborach parlamentarnych w lutym 1952 r., w których kandydaci Partii Tude nie zdobyli ani jednego miejsca w Madżlesie, było jasne, że to ugrupowanie nie jest w stanie realnie zagrozić gabinetowi Frontu Narodowego¹⁰⁴.

Po spontanicznych demonstracjach skutkujących przywróceniem Mosaddegha na stanowisko premiera w lipcu 1952 r. Amerykanie przygotowali kolejne dokumenty, w których szacowano możliwość sprawowania rządów przez komunistów. Jednoznacznie stwierdzono w nich, że (...) *siły komunistyczne prawdopodobnie nie uzyskają kontroli nad rządem irańskim w 1953 r.*¹⁰⁵

Zakończenie

Zamach stanu, do którego doszło w Iranie 19 sierpnia 1953 r., był brytyjsko-amerykańską tajną operacją wywiadów, zaplanowaną i wykonaną przy udziale wiernych szachowi Irańczyków. Zamach jest uważany za punkt zwrotny zarówno we współczesnej historii Iranu, jak i w stosunkach tego państwa ze Stanami Zjednoczonymi. Zakończył też krótki okres demokratyzacji i liberalizacji państwa, wzmocnił władzę monarchy, który stopniowo eliminował wszelkie przejawy oporu i sprawował dyktatorskie rządy. Wydarzenia te w istotny sposób wpłynęły na sposób postrzegania Stanów Zjednoczonych przez Irańczyków i przyczyniły się do napiętych stosunków między Iranem a USA istniejących do chwili obecnej. Politycznie świadomi obywatele – niezależnie od ideologii – byli coraz bardziej przekonani, że prawdziwa władza leży w ukrytych rękach, a postacie widoczne na scenie wewnętrznej są (...) *zwykłymi marionetkami na sznurkach pociąganych przez obcych*¹⁰⁶. Wielu z nich zaczęło postrzegać Waszyngton jako wszechmocnego patrona szacha i założyło, że Stany Zjednoczone wspierały represyjne działania reżimu Mohammeda Rezy Pahlawiego.

¹⁰⁴ *Probable Developments in Iran in 1952 in the Absence of an Oil Settlement*, NIE-46, CIA, 4 II 1952 r., <http://www.foia.cia.gov/document/0000010477> [dostęp: 5 III 2020]; *Tudeh Front Organizations*, CIA, 11 II 1952 r., <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R010200130006-2.pdf>, [dostęp: 5 III 2020].

¹⁰⁵ *United States Policy Regarding the Present Situation in Iran*, NSC 136/1, 20 XI 1952 r., <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB126/iran521120.pdf> [dostęp: 5 III 2020]; https://www.gov.readingroom/docs/DOC_0000119711.pdf [dostęp: 5 III 2020]; *Probable Developments in Iran through 1953*, NIE-75/1, CIA, 9 I 1953 r.; *Foreign Relations of the United States 1952–1954. Iran, 1951–1954*, s. 411–416, <https://static.history.state.gov/historicaldocuments/frus-1951-54Iran/pdf/frus1951-54Iran> [dostęp: 5 III 2020].

¹⁰⁶ E. Abrahamian, *The Coup: 1953...*, s. 220.

Można wskazać trzy bezpośrednio uwarunkowania, które wpłynęły na zorganizowanie przewrotu politycznego i upadek rządu Mohammada Mosaddegha. Pierwszą i najważniejszą determinantą jest brytyjsko-irański spór dotyczący koncesji na wydobycie i eksploatację ropy naftowej. Zrodzony w latach 50. XX w. ruch nacjonalistyczny, reprezentowany przede wszystkim przez Front Narodowy, był przejawem napiętej atmosfery w państwie. Przedstawiciele tego ugrupowania za główny symptom imperialistycznej polityki Wielkiej Brytanii uważali przyznanie AIOC koncesji na wydobywanie ropy naftowej, dlatego dążyli do reformy przemysłu naftowego. Brytyjczycy zdawali sobie sprawę z tego, że dopóki premierem Iranu pozostaje lider Frontu Narodowego, nie osiągną korzystnego z ich perspektywy porozumienia w sprawie ropy naftowej. W związku z tym zdecydowali o podjęciu operacji wywiadowczej, której skutkiem miała być zmiana szefa rządu.

Większość amerykańskich badaczy zajmujących się współczesną historią Iranu, a przede wszystkim zamachem stanu i odsunięciem od władzy Mosaddegha, wskazuje, że głównym motywem podjęcia przez Departament Stanu USA oraz CIA decyzji o zorganizowaniu tajnej operacji była obawa przed możliwością przejścia władzy w Persji przez komunistów reprezentowanych przez Partię Tude. W świetle przytoczonych informacji należy jednak stwierdzić, że zagrożenie komunizmem w Iranie było znacznie mniejsze, niż uważali analitycy CIA i główni architekci planu zamachu stanu. Pomimo posiadania sporego poparcia w społeczeństwie Partia Tude musiała zmierzyć się z kilkoma poważnymi kryzysami, których skutkiem były nie tylko straty wizerunkowe, lecz także problemy z organizacją i utrzymaniem efektywności działania. Rozbita po delegalizacji w 1949 r., bez silnego przywództwa i targana wewnętrznymi sporami nie była ona w stanie prowadzić skutecznej polityki, a tym samym nie mogła zagrozić rządowi Mosaddegha. Można zatem stwierdzić – za Anthonym Cuomo, specjalistą ds. komunizmu w ambasadzie amerykańskiej w Teheranie – że Partia Tude (...) *była dobrze zorganizowana, ale niezbyt potężna*, a jej znaczenie na irańskiej scenie politycznej (...) *było większe w umysłach poszczególnych urzędników USA niż w rzeczywistości*¹⁰⁷.

Zamach stanu, którego celem było obalenie gabinetu Mosaddegha, nie mógł się udać bez udziału samych Irańczyków. W czasie rządów Frontu Narodowego opozycja wewnętrzna była podzielona na trzy grupy: 1 – komunistów skupionych w Partii Tude, 2 – rojalistów, anglofilów i probrytyjskich religijnych aktywistów oraz 3 – byłych członków Frontu Narodowego. Mimo że działania opozycji doprowadziły do stworzenia atmosfery chaosu w państwie i pomogły

¹⁰⁷ Wywiad z Anthonym Cuomo przeprowadzony przez Marka Gasiorowskiego w Rzymie, 5 I 1985 r., za: M. Behrooz, *The 1953 Coup...*, s. 104.

w przeciągnięciu na swoją stronę kilku ważnych oficerów wojskowych, w ciągu dwóch lat nie udało jej się doprowadzić do zmiany premiera. Można więc konkludować, że jej rola w usunięciu Mosaddegha ze stanowiska była niewielka.

Niezależnie od przyczyn zamachu stanu bezsporne jest to, że bez pomocy amerykańskiego wywiadu nie mógłby on być przeprowadzony. *Operacja AJAX, jak został nazwany zamach stanu przeciwko Mosaddeghowi, stanowi wielką traumę dla Iranu, Bliskiego Wschodu i całego kolonialnego świata. To był pierwszy raz, kiedy CIA obaliło zagraniczny rząd (...), kształtując tym samym sposób, w jaki miliony ludzi postrzegają Stany Zjednoczone*¹⁰⁸. Przewrót polityczny z 1953 r. zajmuje niezwykle ważne miejsce we współczesnej irańskiej świadomości historycznej i politycznej, determinując stosunki Iranu ze Stanami Zjednoczonymi, a tym samym wpływając na bezpieczeństwo całego regionu Bliskiego Wschodu. Można – za Claudem Corriganem – z całą pewnością stwierdzić, że wojskowy zamach stanu, który obalił Mosaddegha i jego gabinet, był przeprowadzony pod kierownictwem CIA jako akt polityki zagranicznej Stanów Zjednoczonych, wymyślony i zatwierdzony na najwyższych szczeblach władzy.

Bibliografia

Abrahamian E., *Historia współczesnego Iranu*, Warszawa 2011.

Abrahamian E., *The Coup: 1953, the CIA and the Roots of Modern U.S.–Iranian Relations*, New York 2013.

Azimi F., *Unseating Mosaddeq. The Configuration and Role of Domestic Forces*, w: *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, M. Gasiorowski, M. Byrne (red.), Syracuse 2004, s. 27–101.

Bamberg J., *The History of the British Petroleum Company*, t. 2: *The Anglo-Iranian Years, 1928–1954*, Cambridge 1982.

Bayandor D., *Iran and the CIA. The Fall of Mosaddeq Revisited*, New York 2010.

Behrooz M., *The 1953 Coup in Iran and the Legacy of the Tudeh*, w: *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, M. Gasiorowski, M. Byrne (red.), Syracuse 2004, s. 102–125.

Ebrahimi M., Yusoff K., *British and Iran: Harmful Harvest of 1951 Oil Negotiations*, „Asian Social Science” 2015, nr 1, s. 1–7.

¹⁰⁸ S. Kinzer, *All the Shah's Men*:..., s. XXVI.

- Elm M., *Oil, power, and principle: Iran's oil nationalization and its aftermath*, New York 1992.
- Gasiorowski M., *U.S. Perceptions of the Communist Threat in Iran during the Mossadegh Era*, „Journal of Cold War Studies” 2019, nr 21 (3), s. 185–221.
- Ghani Q., *Jaddasztha-je Dr. Qassem Ghani*, t. 9, London 1982.
- Heiss M.A., *The International Boycott of Iranian Oil and the Anti-Mosaddeq Coup of 1953*, w: *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, M. Gasiorowski, M. Byrne (red.), Syracuse 2004, s. 178–200.
- Heiss M.A., *The United States, Great Britain, and the Creation of the Iranian Oil Consortium, 1953–1954*, „The International History Review” 1994, nr 3, s. 511–535.
- Hirszowicz Ł., *Iran 1951–1953: nafta, imperializm, nacjonalizm*, Warszawa 1958.
- Katouzian H., *Mosaddeq's Government in Iranian History. Arbitrary Rule, Democracy and the 1953 Coup*, w: *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran*, M. Gasiorowski, M. Byrne (red.), Syracuse 2004, s. 1–26.
- Katouzian H., *The Persians. Ancient, Mediaeval and Modern Iran*, Yale 2009.
- Keddie N., *Współczesny Iran. Źródła i konsekwencje rewolucji*, Kraków 2007.
- Khandagh N., *The historical background of the Tudeh Party (Mass Party) of Iran 1941–47*, „European Journal of Research and Reflection in Arts and Humanities” 2016, nr 2, s. 1–25.
- Kinzer S., *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror*, New Jersey 2008.
- National Archives and Records Administration, RG 59, CDF, Box 4114, 788.001/6-751, *Review of Communist Activity in Iran during May 1951*, czerwiec 1951 r.
- Siavoshi S., *The Oil Nationalization Movement, 1949–53*, w: *A Century of Revolution. Social Movements in Iran*, J. Foran (red.), Minneapolis 1994, s. 106–134.
- Young T.C., *The National and International Relations of Iran*, w: *Near Eastern Culture and Society*, T.C. Young (red.), Princeton 2017, s. 188–204.

Źródła internetowe

Corrigan C., *The Battle for Iran*, Central Intelligence Agency History, <https://nsarchive2.gwu.edu//dc.html?doc=4404303-Document-3-Central-Intelligence-Agency-History> [dostęp: 15 II 2020].

Dr Mohammad Mossadegh Biography, The Mossadegh Project, <http://www.mohammadmossadegh.com/biography/> [dostęp: 5 III 2020].

Encyclopaedia Britannica, A. Augustyn i in. (red.), <https://www.britannica.com/> [dostęp: 18 XII 2019].

Foreign Relations of the United States 1952–1954, Iran, 1951–1954, NIE-75/1, https://www.gov.readingroom/docs/DOC_0000119711.pdf [dostęp: 5 III 2020]; *Probable Developments in Iran through 1953*, 9 I 1953 r., <https://static.history.state.gov/historicaldocuments/frus-1951-54Iran/pdf/frus1951-54Iran> [dostęp: 5 III 2020].

International Court of Justice, Order of July 5th, 1951 r., Anglo-Iranian Oil Co. Case, *Request for the Indication of Interim Measures of Protection*, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/16/016-19510705-ORD-02-00-EN.pdf> [dostęp: 3 III 2020].

Ladjevardi H., *Interview with Sir George Middleton*, Iranian Oral History Project, Harvard's Center for Middle Eastern Studies, 1981 r., [https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:2833070\\$1i](https://iif.harvard.edu/manifests/view/drs:2833070$1i) [dostęp: 3 III 2020].

Parviz M., *Oil agreements in Iran*, Encyclopaedia Iranica, 2004 r., <http://www.iranicaonline.org/articles/oil-agreements-in-iran> [dostęp: 5 I 2020].

Probable Developments in the World Situation through Mid-1953, Freedom of Information Act Electronic Reading Room, SE-13, 24 IX 1951 r., <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/0000119697> [dostęp: 5 III 2020].

The Current Crisis in Iran, 16 III 1951 r., Freedom of Information Act Electronic Reading Room, SE-3, <http://www.foia.cia.gov/document/0000008881> [dostęp: 5 III 2020].

The Tudeh Party: Vehicle of Communism in Iran, Freedom of Information Act Electronic Reading Room, ORE 23-49, 18 II 1949 r., <http://www.foia.cia.gov/document/0000258385> [dostęp: 5 III 2020].

United States Policy Regarding the Present Situation in Iran, National Security Archive, NSC 136/1, 20 XI 1952 r., <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB126/iran521120.pdf> [dostęp: 5 III 2020].